

Cilt 3 / Sayı 1 / Yaz 2023

Araştırma Makalesi

Kutadgu Bilig’de Geçen adaş- Fiili Üzerine

Hanife Gezer

Doktor

ORCID: 0000-0002-8655-5714

hanifegezer@gmail.com

Gezer, Hanife. “Kutadgu Bilig’de Geçen adaş- Fiili Üzerine”. *Kün: Edebiyat ve Kültür Araştırmaları Dergisi* 3.1 (Yaz 2023): 21-31.

DOI: <https://doi.org/10.54281/kundergisi.27>.

Geliş Tarihi: 17.05.2023 / Kabul Tarihi: 10.06.2023 / Yayınlanma Tarihi: 30.06.2023

Bu çalışma Creative Commons Attribution 4.0 International License ile lisanslanmıştır.

Kutadgu Bilig’de Geçen -adaş Fiili Üzerine

Hanife Gezer

Özet

adaş- fiili, Kutadgu Bilig’in sadece Kahire (Mısır) nüshasında, tek bir defa 501 numaralı beyitte geçmektedir. Karahanlı döneminin diğer eserlerinde (Dîvânu Lugâti’t-Türk, Atebetü’l-Hakayık, Türkçe İlk Kur’an Tercümesi-Rylands Nüshası ve Türk İslam Eserleri Müzesi Satır-Arası Kur’an Tercümesi) tespit edilememiştir. Kutadgu Bilig’in Fergana (Nemengan) nüshasında 501 numaralı beyit yoktur. Viyana (Herat) nüshasında ise 501 numaralı beyitte bu kelimenin yerine *adaş tut-* kullanılmıştır. Arat, *adaş-* fiilini “arkadaş olmak, ahbap olmak” olarak anlamlandırırken Tezcan’a göre sadece Kahire (Mısır) nüshasına dayanarak bu kelimenin varlığını kabul etmek sakıncalıdır. Bu yüzden bu kelime, Herat (Viyana) nüshasında olduğu gibi *adaş tut-* şeklinde düzeltilmelidir. Çünkü *adaş tut-* Kutadgu Bilig’de birçok kez geçmektedir ve beyit içerisinde de “birini arkadaş edinmek” şeklinde anlamsal olarak uyumlu görünmektedir.

Bu çalışmada, önce Eski Türkçe ve Karahanlı dönemi eserlerinde “yakın, arkadaş, akraba; layık olan, uygun olan; aynı isimde olan kişilerden her biri” anlamlarında kullanıldığı tespit edilen *adaş* kelimesi üzerinde durulacaktır. Daha sonra *tut-* fiili ile birlikte, *adaş-* fiilinin yerine kullanılan *adaş tut-* birleşik fiilinin 501 numaralı beyite kattığı anlam tespit edilecektir. Çalışmanın devamında *adaş-* kelimesinin tarihi ve çağdaş Türk lehçelerinde kullanılıp kullanılmadığı; kullanıldı ise hangi anlamlarda kullanıldığı tespit edilecek ve tespit edilen anlamlardan yola çıkılarak 501 numaralı beyit yeniden anlamlandırılacaktır. Son olarak anlamlandırılan *adaş-* fiilinin etimolojisi üzerinde durulacaktır.

Anahtar Sözcükler: Karahanlı Türkçesi, Kutadgu Bilig, söz varlığı, hapaks.

Abstract

On the Verb *adaş-* in Kutadgu Bilig

The verb names *adaş-* appears only once in the couplet number 501 in the Cairo (Egypt) copy of Kutadgu Bilig. It could not be identified in other works of the Karakhanid period (Dîvânu Lugâti’t-Türk, Atebetü’l-Hakayık, Turkish First Qur’an Translation-Rylands Copy and Turkish-Islamic Art Museum Interlinear Qur’an Translation). In the Fergana (Nemengan) copy of Kutadgu Bilig, there is no 501 couplets. In the Vienna (Herat) copy, *adaş tut-* is

used instead of this word in the 501 couplets. While Arat interprets *adaş-* as "to be a friend, to be a friend", according to Tezcan, it is inconvenient to accept the existence of this word based only on the Cairo (Egypt) copy. Therefore, this word should be corrected as *adaş tut-* in the Herat (Vienna) copy. Because *adaş tut-* is mentioned many times in *Kutadgu Bilig* and it seems to be semantically compatible in the couplet, in the sense of "making someone a friend".

In this study, firstly, whether the word *adaş-* is used in historical and contemporary dialects; If it is used, it will be determined in which meanings it is used. The couplet number 501 will be reinterpreted based on the determined meanings. Then, the etymology of the given word will be emphasized, and the word family of the word will be revealed.

Keywords: Karakhanid Turkish, *Kutadgu Bilig*, vocabulary, hapax.

Giriş

Kutadgu Bilig, hacimli bir eser olmasına rağmen olaylar dört ana karakter etrafında gelişir. Bu dört karakter/esas üzerine kurulan *Kutadgu Bilig’de* Kün Togdı “adalet”i; Ay Toldı “kut, saadet”i; Ögdülmüş “akıl”ı ve Odgurmuş “kanaat”i temsil eder. Bu kişiler dışında eserdeki diğer kişiler Küsemış, Has Hacib, hizmetçi, haberci ve Odgurmuş’un kölesi Kumaru’dur. Yan karakter olmalarına rağmen adları zikredilen Küsemış ve Kumaru’nun bu eserdeki işlevi yeni bir olayın başlamasına vesile olmaktır (Parlak 90). “Özlem” kavramını temsil eden Küsemış (Başer 20), Ay Toldı’nın Hacib ile görüşmesini sağlayan kişidir. Hacib ise Ay Toldı’yı hükümdar Kün Togdı’nın huzuruna çıkarır. Yani Küsemış, Ay Toldı’nın aydınlanarak ideal insana dönüşmesi yolculuğunda önemli bir yere sahiptir. Bu yolculuğun başlamasına aracı olan kişidir. Belki de bu nedenle eserdeki yan karakterlerden biri olmasına rağmen adı zikredilmiştir (Yıldızlı 205). Eserde, Küsemış’in adı ilk defa 502. beyitte geçer.

Ay-Toldı’nın Hükümdar Kün-Togdı Hizmetine Geldiğini Söyler başlıklı bölümünde Ay-Toldı hükümdarın hizmetine girmek için hazırlıklarını yapar. Başı darda kalırsa diye yanına altın, gümüş, eşya alır ve yola çıkar. Bazen yürür bazen konaklar ve nihayet hükümdarın yaşadığı şehre ulaşır. Ama bu şehirde tanıdığı hiç kimse olmadığı için zor durumda kalır. Sonunda bir imarethane bulur ve orada konaklar. Ama Ay Toldı kendisine yabancı bu şehirde garip kalır. İçine düştüğü bu durumu düşünmekten benzi sararır. Bir süre sonra Ay Toldı bazı kimseler ile tanışır. Kendisine bir oda tutar ve nihayet yüzü gülmeye başlar.

499 *bilişti yime ol kişiler bile*

otağ tuttu özke yarudı küle

“Bazı kimseler ile tanıştı; kendisine bir oda tuttu ve yüzü gülmeye başladı” (Arat 46).

500 *yime tuttu iş tuş yakın kıldı öz*

uluğka kiçigke açuğ tuttu yüz

“Eş, dost edindi, kendine yakın etti; büyüğe ve küçüğe güler yüz gösterdi” (Arat, 1988: 46).

501 *bu ay toldı özke kür itti işig*
adaştı kiñeşti bir atlıg kişig

“Ay-Toldı bir gün ileri gelen biriyle ahbab oldu; onu dost edindi ve işlerini ona danıştı” (Arat, 1988: 46).

502 *adaş tuttı ay toldı edgü kişi*
küsemiş atı erdi edgü işi

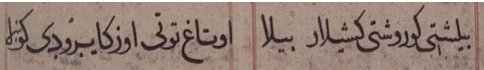
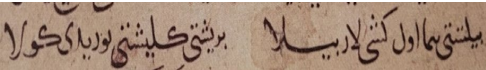
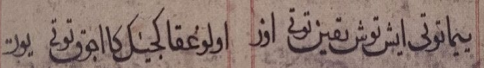
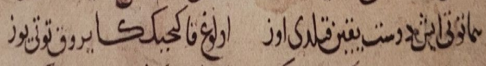
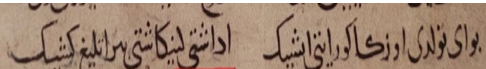
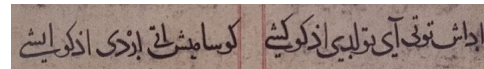
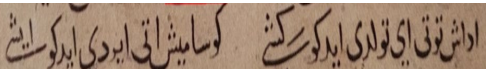
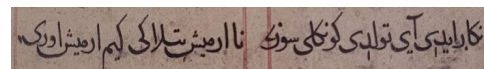
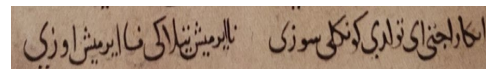
“Ay-Toldı’nın bu dostunun adı Küsemiş idi; insanlara iyilik etmeyi kendisine iş edinmişti” (Arat, 1988: 46).

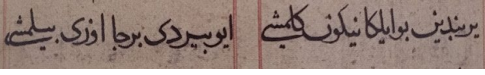
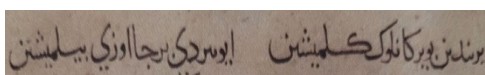
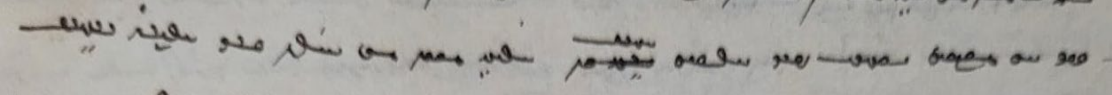
503 *angar açtı ay toldı köngli sözi*
ne ermiş tileki kim ermiş özi

“Ay-Toldı ona sırrını açtı; kendisinin kim olduğunu ve dileğinin ne olduğunu söyledi” (Arat, 1988: 46).

504 *yirindin bu ilke nelük kelmişin*
ayu birdi barça özi bilmişin

“Memleketinden kalkıp buraya niçin geldiğini; kendisinin neler bildiğini, hepsini (ona) anlattı” (Arat, 1988: 46).

TIPKIBASIMLARDA KELİMENİN YAZILIŞI	
FERGANA (NEMENGAN) NÜSHASI (25b)	KAHİRE (MISIR) NÜSHASI (21a/21b)
<p>499 <i>bilişti körüşti kişiler bile</i> <i>otağ tuttı özke yarudı küle</i></p> 	<p><i>bilişti yime ol kişiler bile</i> <i>barıştı kelişti yorudı küle</i></p>
<p>500 <i>yime tuttı iş tuş yakın tuttı öz</i> <i>uluğka kiçigke açuq tuttı yüz</i></p> 	<p><i>yime tuttı iş dost yakın kıldı öz</i> <i>uluğka kiçigke yaruq tuttı yüz</i></p>
<p>501 YOK</p>	<p><i>bu ay toldı özke kör itti işig</i> <i>adaştı kiñeşti bir atlıg kişig</i></p>
<p>502 <i>adaş tuttı ay toldı edgü kişi</i> <i>küsemiş atı erdi edgü işi</i></p> 	<p><i>adaş tuttı ay toldı edgü kişi</i> <i>küsemiş atı erdi edgü işi</i></p>
<p>503 <i>angar açtı ay toldı köngli sözi</i> <i>ne ermiş tileki kim ermiş özi</i></p> 	<p><i>angar açtı ay toldı köngli sözi</i> <i>ne ermiş tileki ne ermiş özi</i></p>

<p>504 yirindin bu ilke niğün kelmişî ayu birdi barça özi bilmişî</p> 	<p>yirindin bu yerge nelük kelmişin ayu birdi barça özi bilmişin</p>
<p>VİYANA (HERAT) NÜSHASI (14b)</p>	
<p>501 bu ay toldı özke kör etti işig adaş tuttı anda bir atlıg kişig</p> 	

İnceleme

Bu çalışmanın konusu olan *adaş-* fiili eserde sadece 501 numaralı beyitte geçmektedir. 501 numaralı beyit, Kahire (Mısır) ve Viyana (Herat) nüshalarında olan ama Fergana (Nemengan) nüshasında olmayan beyitlerden biridir. Kahire (Mısır) nüshasında 501 numaralı beytin 1. mısrasında geçen *adaş-* fiili için Viyana (Herat) nüshasında *adaş tut-* kullanılmıştır.

Bilindiği üzere Fergana (Nemengan) nüshasının en eski nüsha olduğu, Kahire (Mısır) nüshasının 1367'den önce ve Viyana (Herat) nüshasının da 1439'dan önce istinsah edildiği düşünülmektedir (Dankoff (a) 270). Ayrıca Dankoff'a göre Kahire (Mısır) ve Viyana (Herat) nüshaları, X nüshası olarak adlandırdığı aynı nüshadan istinsah edilmiştir. X nüshası ise Archetype olarak adlandırdığı ana nüshadan istinsah edilmiştir. Bu yüzden Kahire (Mısır) ve Viyana (Herat) nüshaları arasında farklılıklar olmasına rağmen aralarındaki benzerlik oldukça fazladır. Bu durumu Arat da fark etmiştir (Arat, XXVIII-XXXIX). Bu çalışmaya konu olan 501 numaralı beytin Kahire (Mısır) ve Viyana (Herat) nüshalarında bulunurken Fergana (Nemengan) nüshasında bulunmaması da iki nüsha arasındaki benzerliklerden biridir.

Dankoff'a göre Viyana (Herat) ve Mısır (Kahire) nüshalarının sadece birinde olan, diğer iki nüshada bulunmayan beyitler şüpheli olarak görülmelidir. Örneğin sadece Viyana (Herat) nüshasında olan Fergana (Nemengan) ve Kahire (Mısır) nüshasında olmayan 478, 1460, 1875, 2673, 3534 beyitler ya da sadece Mısır (Kahire) nüshasında olan diğer nüshalarda olmayan 726, 727 ve 5771 numaralı beyitler gibi (Dankoff (a) 275). Ama Fergana (Nemengan) nüshasında olmayıp hem Mısır (Kahire) hem de Viyana (Herat) nüshalarında olan beyitler bu şüphenin dışındadır. Bu çalışmaya konu olan 501 numaralı beyit gibi. Mısır (Kahire) ve Viyana (Herat) nüshalarının ortak bir nüshadan istinsah edildiği göz önünde bulundurularak bu iki nüshanın fonetik, morfolojik, semantik birçok alanda birbirini doğrulamak amacıyla kullanılabileceği sonucuna ulaşılabilir. Bu çalışmada da Mısır (Kahire) nüshasında 501 numaralı beyitte geçen *adaş-* fiilinin anlamı, Viyana (Herat) nüshası kullanılarak açıklanacaktır.

Metinde *Ay-Toldı'nın Hükümdar Kün-Togdı Hizmetine Geldiğini Söyler* başlıklı bölümünde Ay Toldı hükümdarın hizmetine girmek için hazırlıklarını yapar. Baş darda kalırsa diye yanına altın, gümüş, eşya alır ve yola çıkar. Bazen yürür bazen konaklar ve nihayet

hükümdarın yaşadığı şehre ulaşır. Ama bu şehirde tanıdığı hiç kimse olmadığı için zor durumda kalır. Sonunda bir imarethane bulur ve orada konaklar. Ama Ay Toldı kendisine yabancı bu şehirde garip kalır. İçine düştüğü bu durumu düşünmekten benzi sararır. Bir süre sonra Ay Toldı bazı kimseler ile tanışır. Kendisine bir oda tutar ve nihayet yüzü gülmeye başlar. Kendisine eş dost edinir. Büyük küçük herkese güler yüz gösterir. Bir gün ileri gelen, sanlı biri ile tanışır:

501 *bu ay toldı özke kör¹ itti işig*
adaştı kiñeşti bir atlıg kişig

“Ay-Toldı bir gün ileri gelen biriyle ahbap oldu; onu dost edindi ve işlerini ona danıştı” (Arat 46). Bak, gör, Ay Toldı kendi işini yaptı, işini yoluna koydu; ileri gelen birini *adaştı*, fikir alışverişi yaptı, danıştı.” Dankoff, bu beyti “With one distinguished man he became particularly intimate” (Dankoff (b) 56) şeklinde açıklar.

502 *adaş tuttı ay toldı edgü kişi*
küsemiş atı erdi edgü işi

“Daha sonra Ay Toldı iyi kişiyi arkadaş edindi, *adaş tuttı*; bu kişinin adı Küsemiş’ti, işi iyilikti.”

adaş kelimesinin tanıklanması ve anlamı ile ilgili bir şüphe yoktur. Eski Türkçeden itibaren bütün tarihî ve çağdaş lehçelerde bulunmaktadır. Eski Türkçe döneminde “arkadaş, dost, eş” anlamında EUES (Wilkens 8) ve Hua. 236’da tespit edilmiştir. Karahanlı döneminde ise DLT’de *adaş* “arkadaş” (Ercilasun-Akkoyunlu 29) ve *usıtgan kuyaş kapsadı/umuçluğ adaş tepsedi/ertiş suwin keçsedi/bodun anın ürküşür* “Şiddetli sıcak bizi sardı. Arkadaş umduğumuz bizi kıskandı. Düşman, Ertiş suyunu neredeyse geçecekti. Bu yüzden kavimler arasına sarsıntı düştü” (Ercilasun-Akkoyunlu 79) şeklinde iki yerde geçmektedir. Kelime TİEM’de de 19. surenin 65. ayetinde “Allah’ın adını almaya layık, uygun kişi, yaraşan” anlamında *...näk bilür mü sän anar adaş* ve 16. surenin 90. ayetinde “akraba, yakınlar” anlamında iki yerde tespit edilmiştir (Kök 198).

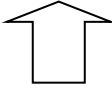
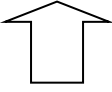
Ayrıca DLT’de *urunçak akıp yermedi/alımlıg körü armadı/adaşlık üze turmadı/kalın eren tirgeşür* “Emaneti almaktan, hak sahibini görmekten ve onu oyalamaktan mahzun olmadı. Dostluğu devam ettirmedi. Şimdi büyük bir ordu yığarak bana doğru yöneldi.” (Ercilasun-Akkoyunlu 76-77) şeklinde *adaşlık* kelimesi geçmektedir. Ercilasun ve Akkoyunlu kelimeyi *adaşlık~adışlık* olarak iki şekilde vermiştir. Günümüzde *Güncel Türkçe Sözlük*’te *adaş (I)*: “Adları aynı olanlardan her biri” (URL I) kelimesi bulunurken *adaş (II)*: “Dost, arkadaş; kardeş kadar yakın olan” kelimesi bulunmamaktadır. Ama *Derleme Sözlüğü*’nde *adaş (I) ve adaş (II)* kelimelerinin ikisi de mevcuttur. Çağdaş lehçelerin çoğunda *adaş (I)* kelimesi bulunmaktadır: Azerbaycan Türkçesinde *adaş*; Başkurt Türkçesinde *azaş*; Kazak Türkçesinde *attaş*; Kırgız Türkçesinde *adaş*; Özbek Türkçesinde *ädäş*; Tatar Türkçesinde *adaş*; Türkmen Türkçesinde *ätdeş*; Uygur Türkçesinde *atdeş* (URL I). *adaş (III)* ise UTİL’de “sevgili, metres”, anlamında

¹ Bu kelime eserde birçok yerde kullanılmıştır. Bazı yerlerde okuyucunun dikkatini çekmek için “Bak!, Dikkat et!” anlamlarında kalıp ifade olarak kullanılırken bazı yerlerde *kür* “cesur, yürekli” anlamında kullanılmıştır (Ata, 301-308). Bu beyitte geçen *kör* kelimesinin de *kür* olup olmayacağı ve “Bu Ay Toldı, kendisine cesareti, cesur olmayı, gözü pekliği arkadaşı etti; sanı olan biri ile *adaştı*, müzakere etti, fikir alışverişi yaptı. Yani Ay Toldı cesaret etti, cesur davrandı; ileri gelen birini (konuşmak için seçti) *adaştı*, (onunla fikir alışverişi yaptı, danıştı) *kiñeşti*.” şeklinde aktarılıp aktarılamayacağı konusunda tereddütte kalınmıştır. Nihayetinde ise bu beyti aktarırken *kör* kelimesi için “Bak!, Dikkat et!” anlamı tercih edilmiştir.

tespit edilmiştir: UTİL I-42. Özbek Türkçesinde *adaş* (II) ile bağlantılı olarak “yoldan ayrılan, yoldan çıkan; hata, yanlış” anlamı mevcuttur: ÖTİL *ädüş*, I-39².

Özbek Türkçesinde *adaş* kelimesinin iki şekilde yazıldığı tespit edilmiştir: *ädüş* ÖTİL I-39 ve *ätdeş* ÖTİL III-154. *ätdeş* kelimesi “aynı isimde olan kişilerden her biri” anlamına sahiptir. *ädüş* I kelimesi için verilen birinci anlam da “aynı isimde olan kişilerden her biri” iken bu kelimeye verilen ikinci anlam ise “aynı isimdeki kişilerin birbirine seslenme şeklidir.”

Özbek Türkçesi’ndeki yazılış farklılığından da anlaşılacağı üzere farklı etimolojik kökene sahip iki *adaş* kelimesi olmalıdır. Bu iki kelime, aynı kavram alanında karşılaştığı kavramlar küçük farklarla birbirinden ayrılan ama nihayetinde temel bir “arkadaş” kavramı çatısı altında bir araya gelen iki kelime olmalıdır. Dolayısıyla ikisi de zamanla onları birbirinden ayıran küçük anlam farkı göz ardı edilerek çoğunlukla temel kavram “dost, arkadaş” için kullanılmaya başlanmış ve bu kullanım zamanla iki farklı kelime olduğu unutulmuş tek bir kelime varmış gibi düşünülmesine sebep olmuş olmalıdır:

“arkadaş” Temel Kavramı	
<i>adaş</i>	
	
<i>adaş</i> (I): ad “isim”+daş > <i>adaş</i> “aynı ada sahip olanlardan her biri; kişinin kendisi ile aynı ada sahip arkadaş” anlamına sahip iken bir süre sonra sadece “arkadaş, dost” anlamında da kullanıldığı görülüyor.	<i>adaş</i> (II) ³ : ad- “adım atmak; ayırmak, ayrılmak; başka olmak, farklı olmak; değişmek”+(a)ş > <i>adaş</i> “karşılıklı adım atılmış yaklaşılmış olan, yakın, bizim için diğerlerinden ayrılan, diğerlerinden farklı olan, dost, arkadaş”

Bu durum, Tekin’in kafasına takılan “Bu kelimenin etimolojik kökeninin ad+daş şeklinde olduğu varsayılırsa, kelimenin Kırgız Türkçesindeki *ayaş* şekli açıklanamaz çünkü bu durumda “adaş> ayaş yani d> y değişimi” olmazdı.” (Tekin 375) problemini de açıklığa kavuşturmaktadır. *adaş*> *ayaş* değişimi olan kelime *adaş* (II) kelimesidir.

Çağatay dönemi eserlerinden ŞSL’de geçen *adaşçı* “kılavuz, rehber, yol gösteren” kelimesi de dikkat çekicidir:

adaşçı: *kılavuz, delil, reh-nümā, rehber* (Durgut 31).

adaşçı: ad- “adım atmak; ayırmak, ayrılmak; başka olmak, farklı olmak; değişmek”+(a)ş + çı > *adaşçı* “atılacak adım konusunda, ne yapılacağı konusunda yol gösteren, rehber olan”

adaş- fiili ise Eski Türkçe döneminde tespit edilememiştir. Arat, *adaş*- fiilini “arkadaş olmak, ahbab olmak” olarak anlamlandırırken Tezcan’a göre sadece Mısır (Kahire)

² АДАШ I: 1. Исми бошка бирор кимса билан бир хил бўлган одам, исимдош. Биз иккимиз адашимиз. 2. Шундай кишиларнинг бир-бирига мурожаатида қўлланади. – Яша, адаш! – хурсанд бўлиб кетди Қудрат. Ҳ. Назир Сўнмас чақмоқлар. АДАШ II: 1. Адашган, бир поўи алиш (алмаш). Калишим адаш бўлиб қолди. 2. рвш. Янглиш, ноўрин. Бу ерга адаш тушиб келиб қолибман. – Хат бу ерга адаш тушиб қолибди. Газетадан.

³ EUES’de geçen “özel, az bulunur, nadir; farklı, ayırı; seçkin” anlamına sahip olan *adul* kelimesinin anlam bakımından *adaş* “nadir bulunan, başkalarından ayrılan kişi” kelimesine bu kadar yakın olması dikkat çekicidir. (Wilkins 8).

nüshasında geçtiği için yeterince güvenilir olmayan bu tek veriye dayanarak *adaş-* fiilinin varlığını kabul etmek sakıncalıdır. Bu nedenle 501'deki *adaş-* fiili *adaş tut-* ile değiştirilmelidir (Tezcan 27-28).

Eski Türkçe dönemi kaynaklarında *adaş-* fiili tespit edilememiştir. Karahanlı döneminde KB'in Mısır (Kahire) nüshasında sadece bir defa geçmektedir. Çağatay dönemi eserlerinden ŞSL'de *adaş-* "yoldan ayrılmak, yolunu şaşırarak, yolunu kaybetmek" anlamında kullanılmıştır:

adaş-: "yolu ğaib etmek, şaşırarak, sehv ü hata etmek: *adaşıp togru yoldın cep tüşüp min minġe rahat hemeninġ hâli tinc ve yahşıdur minġe*" (Durgun 32).

adış- fiilinin *adaş-* fiili ile benzer anlamda KB'de "ayırarak" ve DLT'de "büyük adım atarak yürümek; ayrılmak" anlamında kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu durumda DLT'de Ercilasun ve Akkoyunlu "dostluk" kelimesini *adaşlık~adışlık* şeklinde vermesi doğrudur.

adaş- fiili *Güncel Türkçe Sözlük*'te bulunmamaktadır. Ama *Derleme Sözlüğü*'nde *adaş-*: "çocuklar için oyunda ad seçerek eş olmak" şeklinde geçmektedir (URL I). Çağdaş lehçelerden Yeni Uygur ve Özbek Türkçesinde ise "ayrılmak", ÖTİL *ädäş-*, I-39; "gözden kaybetmek", UTİL I-42; "(yolunu) şaşırarak, (yolunu) kaybetmek, yanılmak", UTİL I-42; ÖTİL *ädäş-*, I-39; "hata yapmak", ÖTİL *ädäş-*, I-39; "farklılaşmak, değişmek", ÖTİL *ädäş-*, I-39; anlamlarına sahip olduğu tespit edilmiştir.

adaş- fiili Clauson'un etimolojik sözlüğünde tespit edilememiştir. Ama Sevortyan'ın sözlüğünde Адаш-: 'теряться', 'сбиваться с пути' "yoldan çıkmak, kaybolmak", см. А:з- şeklinde geçmektedir (Sevortyan 88).

Sonuç

Taranan bütün kaynaklar ve konu ile ilgili görüşler dikkate alındığında *adaş-* fiilinin, KB 501 numaralı beyitte tıpkı *Derleme Sözlüğü*'nde tespit edilen anlamı gibi "birine doğru adım atmak, birine yönelmek, onu seçmek" anlamında kullanıldığı söylenebilir. Bu anlam doğrultusunda KB 501 numaralı beyit, *bu ay toldı özke kür itti işig/adaştı kiñeşti bir atlıġ kişig* "Bak, gör, Ay Toldı kendi işini yaptı, işini yoluna koydu; ileri gelen birini seçti, yanına gitti, onunla fikir alışverişi yaptı, ona danıştı." şeklinde anlamlandırılabilir. Devamında 502 numaralı beyitte de bu görüşmeden sonra Ay Toldı'nın bu kişiyi kendisine *adaş* tuttuğu, arkadaş edindiği görülür: *adaş tuttı ay toldı edġü kişig/küsemiş atı erdi edġü işi*

Ayrıca eserde ard arda gelen iki beyitte hem *adaş-* hem de *adaş tut-* fiilleriyle Ay Toldı'nın Küsemiş ile arkadaş olduğunu iki defa söylemesi aynı şeyi tekrar etmek olacaktır. Bu nedenle anlatılmak istenen 501'de Ay Toldı'nın ileri gelen biri ile *adaştığı* "ileri gelen birini seçtiği, ona yöneldiği, yanına gittiği" ve bu görüşmeden sonra Küsemiş'i *adaş tuttuğu* "arkadaş edindiği, ahbab olduğu" dur.

Yani *adaş tut-*, *adaş (II)* ile bağlantılı olarak "arkadaş olmak" anlamında kullanılan birleşik fiil iken *adaş-* fiili de *adaş (II)* ile aynı kelime ailesinden, aynı kökten türeyen "karşılıklı adım atmak, birlikte bir yerden ayrılmak" ve "bir yere bir kişiye yönelmek, yaklaşmak" temel

⁴ *adış-* kelimesi de KB'de sadece bir kez 4115 numaralı beyitte geçmektedir: yana alma tırnġak adışma bu-tunġ/uçuzluk tegürgey iletgey ġutunġ. *adış-* kelimesi de *adaş-* kelimesi gibi Fergana (Nemengan) nüshasında bulunmamaktadır. *adış-* kelimesi Mısır (Kahire) ve Viyana (Herat) nüshalarında geçmektedir.

anlamlarına sahip bir fiildir. Bu temel anlamlarla bağlantılı olarak yeni mecaz, yan anlamlar kazanmıştır:

adaş-: “karşılıklı adım atmak, birlikte bir yerden ayrılmak” temel anlamıyla bağlantılı olarak “yoldan çıkmak, hata yapmak” mecaz anlamını ve “bir yere bir kişiye yönelmek, yaklaşmak” temel anlamıyla bağlantılı olarak “birini seçmek, diğerlerinden ayırmak, onu kendine yakın kılmak” mecaz anlamını kazanmış olmalıdır. DLT, bir sözlüktür ve çoğunlukla kelimeler temel, somut anlamlarıyla verilmiştir. KB’de ise birçok kelime temel anlamlarının yanında sahip oldukları mecaz, yan anlamlarıyla da kullanılmıştır. KB’nin söz varlığındaki anlam zenginliği net bir şekilde görülür. Bu durum dikkate alındığında kelimenin *adaş-* ve *adış-* olarak iki şeklinin bulunduğu ve *adış-* şekliyle DLT’de temel, somut anlamıyla kullanılırken KB’de *adış-* şekliyle temel anlamda, *adaş-* şekliyle mecaz, yan anlamda kullanıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Yani kelime ailesinden DLT’de geçen başka bir kelimeyi, Ercilasun-Akkoyunlu *adaşlık~ adışlık* olarak vermekte haklıdır. Kelimenin tarihî lehçelerde tespit edildiği yerler:

adaş- ~ *adış-*:

1. “bacakları açarak büyük adımlarla yürümek”, DLT *adış-*, I, 181;
2. “uçları bitişik olan iki şeyin uçları ayrılmak”, DLT *adış-*, I, 181;
3. “apışmak, bacaklarını ayırarak durmak, oturmak”, KB *adış-*, 4115
4. “birine yönelmek, (ona doğru) yürümek, gitmek, yaklaşmak”, KB *adaş-*, 501
5. “(yolunu) şaşırarak, (yolunu) kaybetmek; hata yapmak, yanılmak”, YED *adaş-*, 305/7; MA *adaş-*, A7b/3; ŞSL *adaş-*, 32.

Bu görüşe göre, *ad-* kökünden türeyen kelimeler, *adaş* (II) ve *adaş-* kelimeleriyle aynı kelime ailesine aittir.

Mısır (Kahire) nüshası ile ilgili olarak Ölmez, /d/, /ḍ/ yazımından yola çıkarak Kahire (Mısır) nüshasının Eski Türk Yazıtlarındaki biçimi koruması nedeniyle orijinal nüshayla örtüştüğünü ama Arat’ın bu sesi yazarken farklılıkları göstermediğine her zaman /ḍ/ sesini tercih ettiğine dikkat çeker (Ölmez 251-252). Aynı şekilde Dankoff da Arat’ın vezinden dolayı bazı kelimeler için arkaik şekli tercih etmesinin ilginç fonetik ve morfolojik ayrıntıların tespit edilmesini engellediğini söyler (Dankoff (a) 273). Bu gibi görüşler ve bu çalışma, sesbilgisi, biçimbilim, sözcükbilim gibi alanlar için Mısır (Kahire) ve Viyana (Herat) nüshasının da önemli olduğunu, çalışmalarda göz ardı edilmemesi gerektiğini göstermektedir.

Kaynakça

- Arat, R. Rahmeti. *Kutadgu Bilig I: Metin*, Ankara: TDK Yayınları, 2007.
- Arat, R. Rahmeti. *Kutadgu Bilig II: Çeviri*, Ankara: TDK Yayınları, 1988.
- Arat, R. Rahmeti. *Kutadgu Bilig III: İndeks*, Ankara: TDK Yayınları, 1979.
- Ata, Aysu. "Kutadgu Bilig Üzerinde Bir Düzeltme Denemesi: Kör mü? Kür mü?", *Türkoloji Dergisi* XI, 1993: 301-308.
- Başer, Sait. *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*, İstanbul: İrfan Yayıncılık, 2011.
- Dankoff (a), Robert. "Kutadgu Bilig'in Metin Sorunları", Çev: Erdem Uçar, *Dil Araştırmaları*, Sayı: 16, 2015: 269-286.
- Dankoff (b), Robert. *Wisdom of Royal Glory, A Turko-Islamic Mirror for Princes*, Chicago and London: The University of Chicago Press, 1983.
- Durgut, Hüseyin. *Şeyh Süleymân Efendî-i Buhârî, Lügat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî (Cild-i Evvel) Adlı Eserin Transkripsiyonu*, Trakya Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1995.
- Ercilasun, A. Bican.-Akkoyunlu, Ziyad. *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin, Ankara: TDK Yayınları, 2014.
- Köktekin, Kazım. *Yusuf Emirî Divanı*, Giriş-İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük-Tıpkıbasım, Erzurum: Fenomen Yayınları, 2007.
- Kutadgu Bilig Fergana, Kahire, Viyana Nüshalarının Tıpkıbasımları*, Ankara: TDK Yayınları, 2015.
- Ölmez, Zühal. "Kutadgu Bilig'in Mısır Nüshasının Yazım ve Dil Özelliklerine Göre Değerlendirilmesi", VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi (30 Eylül- 4 Ekim 2013) *Bildiri Kitabı*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2014: 241-254.
- Özbay, Betül, *Huastuanift, Manihaist Uygurların Töbe Duası*, Ankara: TDK Yayınları, 2014.
- Özbek Tilining İzahli Luğati*, I-V Cilt, Taşkent: Devlet İlmi Neşriyatı, 2006.
- Parlak, Hatice. "Artgönderim Unsurlarından Gönderge Yinelenmesinin Kutadgu Bilig'deki Kahramanlar Açısından Değerlendirilmesi", *Dil Araştırmaları*, Sayı: 7, 2010: 87-106.
- Sevortyan, E. V. *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov*, Moskova: İzdatelstvo "Nayka", 1974.
- Seyhan, Tanju. *Pādşāh Hōca Killiyātı I, Miftāhü'l-'Adl*, İstanbul: Kesit Yayınları, 2012.
- Tekin, T. *Makaleler II: Tarihi Türk Yazı Dilleri*, Ankara: Öncü Kitap, 2004.
- Tezcan, Semih. *Kutadgu Bilig Dizini Üzerine*, Ankara: TTK Basımevi, 1981.
- URL I: <https://sozluk.gov.tr/>
- Uygur Tilinin İzahlik Luğeti*, I-VI Cilt, Şıncan Uygur Otonom Bölgesi: Dil ve Yazı Komitesi Milletler Neşriyatı, 1990-1998.
- Wilkens, Jens. *Eski Uygurcanın El Sözlüğü*, Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, 2021.
- Yıldızlı, Muhammed Emin. "Kutadgu Bilig Kahramanları Üzerine Yeniden Düşünmek", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, XX/77, 2023:199-214.

Kısaltmalar

DLT: Dîvânu Lugâti't-Türk

EUES: Eski Uygurcanın El Sözlüğü

Hua.: Huastuanift

KB: Kutadgu Bilig

MA: Pādşāh Hōca Killiyāti I, Miftāhü'l-'Adl

ÖTİL: Özbek Tilining İzahli Luğati

ŞSL: Şeyh Süleymân Efendî-i Buhârî, Lügat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî

TIEM: Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi

UTİL: Uygur Tilinin İzahli Luğeti

YED: Yusuf Emirî Divanı